

FRANK TIBOR

A porosz—osztrák háború és az angol közvélemény

A közép-viktoriánus Anglia külpolitikai gondolkodását az európai kontinens ügyeitől való fokozatos elfordulás, a „be-nem avatkozás” programjának meghirdetése jellemezte. A brit közvélemény tájékozatlan volt a nemzetközi politikai életben és érdeklődését is elveszítette a külügyek iránt.¹ Kivételt talán csak a korszak nagy háborúi jelentettek: a porosz—osztrák háború is bebizonyította 1866 nyarán, hogy van olyan európai esemény, amely képes az angol közönség figyelmét a nemzetközi politika felé fordítani.² Edward Bruce Hamley tüzérezredes, a Staff College hadtörténet, stratégia és taktika professzora 1866 augusztusában maga is meglepetten állapítja meg, hogy a nagyközönség milyen egyöntetű lelkesedéssel figyel a háború eseményeire: „Kiderült, hogy a nagyközönség sokkal inkább vonzódik katonai, mint kereskedelmi vagy politikai témákhoz. Egyszerre csak csupa stratégiából áll a publikum. Bank pánikok és reformtörvények is jócskán felkeltették az érdeklődést, de aki csak újságot olvas és hozzáadja a hangját a közvélemény hatalmas kórusához, kész megvitatni Benedek kudarcát és a poroszok sikeres elővonulását.”³

A sajtó és a könyvkiadás igyekezett is megfelelni a közönség igényének. Hiszen az érdeklődés nem is volt egészen újkeletű: az osztrák—porosz viszony problémáira már az 1864-es schleswig-holsteini válság idején felfigyelt Anglia, akkor elsősorban a dánoknak megígért, de meg nem valósított brit segítségnyújtás kapcsán.⁴ Volt tehát a kérdésnek bizonyos előzménye a brit politikai gondolkodásban, s egyebek mellett ez is magyarázza, hogy a napilapok híryanagában az első

¹ Ld. erről bővebben: *Tibor Frank: Foreign Affairs in British Political Thought in the 1860s* (Studies in English and American, Vol. II., Bp. 1975, 323—348).

² Königrätz a legújabb osztrák szakirodalomban is mint nemzetközi jelentőségű esemény szerepel, melynek hatása nem korlátozódik Németországra és Ausztriára. Vö. *Hugo Hantsch: 1866 und die Folgen*. In: *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen* (Wien—München, 1867. 59—60). A porosz—osztrák háborúról legújabban ld. *Oscar Regele: Österreichs Krieg 1866* (uo., 33—50); ill. *Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez* (Bp. Kossuth, 1968) 113—209. — E tanulmány csak érintőlegesen foglalkozik az angol politikai vezetés állásfoglalásával a háború kérdésében. Erre vonatkozóan *W. E. Mosse* közölt fontos adatokat: *The Crown and Foreign Policy. Queen Victoria and the Austro-Prussian Conflict, March-May 1866* (*The Cambridge Historical Journal*, Vol. X, No. 2, 1951) 205—223. — Itt jegyzem meg, hogy sajnós nem jutottam hozzá két németországi disszertációhoz, amelyek a témába vágnak: *G. Brüns: England und der Deutsche Krieg 1866* (Göttingen, 1933); illetve *H. Kautschik: Regierung und öffentliche Meinung Englands in ihrem Verhältnis zu Frankreich und Preussen. Deutschland im Zeitalter der deutschen Einigungskriege* (Hamburg, 1935).

³ *E(dward) B(ruce) Hamley: A Review of the Continental War* (Blackwood's Edinburgh Magazine, Vol. 100, 1866. aug.) 247.

⁴ Vö. *Lawrence D. Steefel: The Schleswig-Holstein Question* (Harvard Historical Studies, Vol. XXXII), (Cambridge, Harvard University Press); *Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez* 35—45, és kk.; *Hermann Oncken: Das deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges* (Leipzig, Barth, 1933) I., 75—76; *Paul Smith* (ed.): *Lord Salisbury and Politics* (Cambridge, University Press, 1972) 159—160.

és a legtöbb helyet a háború foglalta el,⁵ az időszaki sajtó a legváltozatosabb formában újra és újra tárgyalta a háború katonai és politikai vonatkozásait, és a könyvkiadás is kitett magáért. Az érdeklődés nagyságára így jól lehet következtetni már magából a könyvanyagból és a megjelent cikkekből is.

A Times a krími háborúban nevezetessé vált tudósítóját, William Howard Russell-t küldte Benedek tábornagynagy főhadiszállására. Russell — Delane főszerkesztő, Hugh Henry Rose tábornok és Apponyi Rudolf gróf londoni osztrák követ ajánlásával felszerelve — külön kocsin érkezett a hadszíntérre, melyben — egy irigykedő pályatárs feljegyzése szerint — lakni is, dolgozni is lehetett; munkáját egy tolmácsírnok, két szolga és négy ló is segítette.⁶ A Times másik haditudósítója, Henry M. Hozier két kötetes könyvet rendezett sajtó alá a lapjához írott levelei alapján, amely rövidebb formában már 1866-ban megjelent németül is.⁷ Walter James Wyatt kapitány az osztrák—olasz háborút dolgozta fel, ugyancsak a hadtörténeész szemzöngéből, szintén személyes megfigyelései alapján. Könyve sikerére jellemző, hogy az 1867-es első kiadást egy év múlva követi a második, mintegy háromszor akkora terjedelemben, a hannoveri hadjárat történetével kiegészítve. E második kiadás 29 nagyméretű táblázatban foglalja össze a háború valamennyi fontosabb, katonai jellegű adatát. Edward Dicey is könyvet írt a hadjáratról, felidézve Németországot a háború időszakában, saját élményei alapján.⁸

Diplomáciai forrásanyagban nyugszik Sir Alexander Malet-nek, Nagy-Britannia Frankfurtban akkreditált rendkívüli követének és meghatalmazott miniszterének valamivel később, 1870-ben megjelent munkája, mely Poroszország és a délnémet államok politikai és katonai küzdelmét dolgozza fel igen alapos módon.⁹ Ez a könyv nem foglalja az osztrák hadjárattal, csak ígéretet tesz egy ilyen jellegű feldolgozásra, melyet azonban később nem váltott be a szerző. — M. E. Grant Duff tanulmánykötetet szentelt a német kérdésnek 1866 nyarán.¹⁰

A kisebb terjedelmű munkák között egy pamflet, és folyóiratcikkek hosszú sora érdemel említést. A háború és Anglia viszonyát elemzi egy pamflet 1866-ban.¹¹ Katonai szempontból vizsgálja a kritikus időszakot E. B. Hamley ezredes és Charles C. Chesney kapitány (később alezredes) a Blackwood's Edinburgh Magazine-ben, J. A. Crowe az Edinburgh Review-ban, C. Redding a Colburn's New Monthly Magazine-ben, E. Dicey a Macmillan's Magazine-ben, és hasonló jellegű cikket közöl a Westminster Review, a Colburn's New Monthly Magazine, a Fraser's Magazine

⁵ A nagy konzervatív napilap, a „The Morning Post” anyagát a háború időszakában Apponyi Rudolf gróf londoni osztrák követ össze is gyűjtötte. Lapkivágásai az 1866. márc. 1-től augusztus 3-ig terjedő időszakból 100 levélen az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (a továbbiakban: OSzK Kt), Fond II/472.

⁶ Erről ld. még *Frank Tibor*: Apponyi Rudolf londoni követsége (1856—1874). (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976, Bp. sajtó alatt) 52. jegyzet.

⁷ *H(enry) M. Hozier*: The Seven Weeks' War. Its antecedents and its incidents, I—II (London, 1867). Ismertetését ld. The Athenaeum, 1867. júl. 6., 9—10. l. Németül: Der Feldzug in Böhmen und Mähren. Berichte und Schilderungen des Korrespondenten der „Times” im Hauptquartier der 1. Armee (Berlin, 1866) IV, 212.

⁸ *W(alter) J(ames) Wyatt*: A Political and Military Review of the Austro-Italian War of 1866, with an account of the Garibaldian expedition to the Tyrol, a review of the future policy of Italy and her present financial difficulties (London, 1867) 138. Ismerteti: The Athenaeum, 1867. aug. 24. 233—234. — *W. J. Wyatt*: A Political and Military History of the Hanoverian and Italian War (London, 1868) VII, 399. Ismerteti: The Athenaeum, 1868. nov. 14. 640. — *Edward Dicey*: The Battle-Fields of 1866 (London, 1866) 340. Ismerteti: The Athenaeum, 1867. jan. 19. 82—83; ill. *William Black*: The Fortnightly Review, 1867. márc. 1. 385—388.

⁹ *Sir Alexander Malet*: The Overthrow of the Germanic Confederation by Prussia in 1866 (London, 1870) XXIV, 431.

¹⁰ *M. E. Grant Duff*: Studies in European Politics (Edinburgh, 1866). Ismerteti: The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823—824.

¹¹ Prussian Aggression and England's Interests (London, 1866).

és a Temple Bar is.¹² A porosz sikerek kapcsán élénkül meg az érdeklődés a porosz hadsereg és története iránt, amelyről C. C. Chesney az Edinburgh Review-ban, Adam Gielgud a Cornhill Magazineben, T. E. Cliffe Leslie pedig (Reilly alezredes memoranduma alapján) a North British Review-ban közöl tanulmányokat.¹³ Az érdeklődés tartós voltára jellemző, hogy a Westminster Review még 1870-ben is fontosnak tartotta felhívni a figyelmet Th. Fontane németül megjelent munkájára a csehországi hadjáratról.¹⁴ — A katonai szakirodalom iránti érdeklődés megnövekedésében szerepe lehetett talán annak is, hogy a porosz—osztrák háború után hozott új osztrák honvédelmi törvény életbeléptetéséig angol tisztek is szolgáltak az osztrák hadseregben.¹⁵

Érdeklődést váltottak ki a nagy küzdelem politikai vonatkozásai is. Henry Reeve az Edinburgh Review-ban, anonym szerzők a London Quarterly Review-ban, a Dublin Review-ban és a Spectator-ben elemezték az osztrák összeomlás várható politikai következményeit.¹⁶

Mérni lehet a porosz—osztrák háború angliai visszhangját még olyan sajátos műfajban is, mint amilyen a politikai karikatúra. A hetenként megjelenő satirikus lap, a Punch, minden számában egy egész oldalon rajzot közölt, ami — eltérően a többi karikatúra zömétől — szinte minden esetben politikai jellegű. A háború időszakában összesen nyolc szám „nagy metszete” (*large engraving*-nek nevezi a lap ezt a fajta illusztrációt) foglalkozott háborús témával. Már itt előre kell bocsátanunk, hogy e rajzok nagy részének franciaellenes éle van.¹⁷

A többé-kevésbé szakértő, politikailag műveltebb közép- és felső-középrétegek igényeit kielégítő szakirodalom mellett természetesen volt igény a „milliók számára” készült munkákra is. Ebben a műfajban az utikönyvek írásában nagyon járatos Edmund Spencer kapitány publikált

¹² E. B. Hamley: i. m. 247—260. — *Captain C(harles) C. Chesney: The Campaign in Western Germany* (Blackwood's Edinburgh Magazine, Vol. 101, 1867. jan.) 68—82. — (*J. A. Crowe*): *The Prussian Campaign of 1866* (The Edinburgh Review, Vol. 125, 1867, ápr.) 363—389. — *C. Redding: (Austro-Prussian War)*, (Colburn's New Monthly Magazine, Vol. 137, 1866) 494. — (*E(dward) Dicey: The Campaign in Germany* (Macmillan's Magazine, Vol. 14, 1866. szept.) 386—394. — *Italy and the War of 1866* (The Westminster Review, Vol. 87, 1867. ápr. 1.) 275—325. — (*Campaign in Southern Germany*), (Colburn's New Monthly Magazine, Vol. 140, 1867) 1. — *The War in its Political and Military Bearings* (Fraser's Magazine, Vol. 74, 1866. aug.) 259—276. — (*At Leipzig during the Austro-Prussian War*) (The Temple Bar, Vol. 18, 1866) 105. — (*Tale of the Austro-Prussian War*) (The Temple Bar, Vol. 18, 1866) 316.

¹³ C. C. Chesney: *The Military Growth of Prussia* (The Edinburgh Review, Vol. 124, 1866, okt.) 553—595. Repr.: *Military Resources of Prussia and France* (London, 1870). — (*Adam Gielgud*): *The Prussian Army* (The Cornhill Magazine, Vol. 14, 1866. nov.) 548—563. — (*T. E. Cliffe-Leslie*): *The Military Systems of Europe* (The North British Review, Vol. 47 (OS) ill. Vol. 8 (NS), 1867. dec.) 404—440. Repr.: *Essays in Political and Moral Philosophy* (London, 1879)

¹⁴ *Der Feldzug in Böhmen und Mähren von Th. Fontane* (The Westminster Review, Vol. 93, 1870. jan. ápr.) 605.

¹⁵ *Ernst Freiherr von Plener: Erinnerungen. I: Jugend, Paris und London bis 1873* (Stuttgart—Leipzig, 1911) 166. — Így került Ausztriába Wyatt kapitány is, a fentebb idézett munkák szerzője.

¹⁶ (*Henry Reeve*): *The State of Europe* (The Edinburgh Review, Vol. 124, 1866. júl.) 275—298. — *The Present European Crisis* (London Quarterly Review, Vol. 27, 1867) 125—162. — (*European Politics*, 1866), (The Dublin Review, Vol. 74, 1873) 267. — *The Evil Results of the Austrian Collapse* (The Spectator, 1866. júl. 21.) 796—797. — *Austria and England* (The Spectator, 1866. júl. 28.) 823—824. — *The Future of Austria* (The Spectator, 1866. szept. 8.) 989—990. — *A Bit of the Secret History of 1866* (The Spectator, 1869. máj. 8.) 560—561.

¹⁷ *Consulting the Oracle* (Punch, or the London Charivari, Vol. 50, 1866. máj. 12.) 199. — *The Dark Horse* (Punch, Vol. 50, 1866. máj. 19.) 211. — *Check to the King!* (Punch, Vol. 50, 1866. júl. 2.) 233. — *Honesty and Policy* (Punch, Vol. 50, 1866. jún. 16.) 253. — *Denmark Avenged* (Punch, Vol. 51, 1866. júl. 7.) 7. — *The Lion of St. Mark* (Punch, Vol. 51, 1866. júl. 21.) 29. — *Rival Arbiters* (Punch, Vol. 51, 1866. júl. 28.) 41. — *Peace — and No Pieces!* (Punch, Vol. 51, 1866. aug. 25.) 83.

vaskos kötetet, míg Lizzie Selina Eden a legszélesebb rétegek számára is könnyen érthető formába öntötte emlékeit a csehországi hadjáratról.¹⁸

A porosz—osztrák háborúval kapcsolatban napvilágot látó, különböző jellegű és értékű munkáknak e futó számbavétele is érzékelteti, hogy a nagy kontinentális küzdelem mennyire megragadta az angol közvélemény figyelmét. A szigetország közönségének fellobbanó érdeklődését azonban nem csupán a publicisztikai termés jelzi. 1866 nyarának parlamenti vitái éppúgy tükrözik a dráma iránti figyelmet, mint a korszakból fennmaradt magánlevelek. 1866. június 11-én heves külpolitikai vita robbant ki a brit Alsóházban, Kinglake Bridgewater-i képviselő interpellációja nyomán. A parlament több mint öt órán keresztül tárgyalta elsősorban Velence kérdését és a képviselők felelősségre vonták a kormányt, amiért Velence eladását tanácsolta Ausztriának.¹⁹ Egy jó hónappal később Whalley képviselő tagadta, hogy Anglia ne lett volna érdekelt a kontinentális háborúban. Felhívta a figyelmet, hogy az angol protestánsok véleménye ugyan megoszlott a harc megítélésének kérdésében, ám a *katolikus* Anglia egyöntetűen Ausztria pártján állt.²⁰

Az angol katolikusok különféle formában fejezték ki Ausztria iránti rokonszenvüket. Ismeretlen emberek haditervekkel keresték fel a londoni osztrák követet, és ajánlólevélként katolikus hitükre hivatkoztak.²¹ Katolikus orvosok szolgálatukat ajánlották fel a harctéren, lelkes angol hölgyek csomagokat állítottak össze a sebesült osztrák katonáknak.²² A követség baráti köre természetesen szintén elsősorban a katolikus angolok közül került ki.²³ Katolikus körökből indult ki az az akció is, amelynek során több mint 2250 fontot gyűjtöttek össze sebesült osztrák katonák javára. A „Comité zur Unterstützung der verwundeten oesterreichischen Krieger” („Austrian Soldiers' Relief Fund”) élére Lord Denbigh állt, aki a Times-ban közzétett nyílt levelében szökött fel adakozásra. A mozgalom támogatói között ott találjuk a Cambridge-i harcgenőt, Lady Georgiana Fullerton-t, Rothschild bárónőt, Lady Dalberg-Actont (Lord Acton anyját), Thomas Grant Southwark-i püspököt és másokat. Ferenc József sajátkezű leiratban köszönte meg

¹⁸ „A közönség igénye: Németországról szóló könyv — a milliók számára . . . Tudni akarjuk, hogy mi idézte elő az elmúlt háborút és hogy melyek lesznek a következmények . . .” Routledge kiadói előszava Edmund Spencer „Germany from the Baltic . . .” c. kötetéhez. Idézi: The Athenaeum, 1867. ápr. 20., 515. — E. Spencer kapitány 1837-től több kötetben tette közzé útíbeszámolóit. Ezekben számos alkalommal foglalkozik ausztriai és magyarországi élményeivel. Vö. Travels in Circassia . . . (London. 1837) I—II. kötet; Travels in European Turkey . . . (London. 1851) I—II.; Turkey, Russia, the Black Sea (London. 1854); Travels in France and Germany . . . (London. 1866) I—II.; Germany from the Baltic to the Adriatic: or Prussia, Austria, and Venetia, with Reference to the Late War (London, 1867). — *Lizzie Selina Eden: A Lady's Glimpse of the Late War in Bohemia* (London, 1867) VIII, 305. Ismerteti: The Athenaeum, 1867. márc. 2. 281—282.

¹⁹ Hansard's Parliamentary Debates, Vol. 184, 117—176. Kinglake interpellációja: 119—123. A nagy vita főként azt firtatta, hogy vajon adott-e a kormány Velence eladására vonatkozó tanácsot Bécsnek. Felmerült a gyanú, hogy Russell magánlevélben fogalmazta meg az itáliai kérdés megoldásával kapcsolatos véleményét, ám a kormány nem reagált az idevonatkozó interpellációkra. Apponyi Rudolf gróf londoni követ hagyatékából most előkerült a vita tétje: Russell bizalmas magánlevele a követséghez, melyben Velence eladását ajánlja. (OSzK Kt: Fond II/461/75; Russell — Apponyi, Pembroke Lodge, 1866. ápr. 16. Másolatát ld. Apponyi Mensdorff grófhöz intézett jelentésének mellékleteként a Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ban (a továbbiakban HHStA) (Bécs): Ministerium d. Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 67, Berichte, No. 27 B; 1866. ápr. 18.

²⁰ Hansard, Vol. 184, 1326. 1866. júl. 23.

²¹ J. A. Hansom—Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 15. OSzK Kt: Fond II/461/46.

²² Georgiana Fullerton — Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 22. és 24. OSzK Kt: Fond II/461/56—58. — Lady Georgiana Charlotte Fullerton-ról ld. bővebben: The Dictionary of National Biography, Vol. VII, 765—766 (Oxford, UP, 1963—64).

²³ Ehhez ld. idézett tanulmányomat: Apponyi Rudolf londoni követsége; továbbá Marie Elisabeth Herbert—Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 13. OSzK Kt: Fond II(461)/42; ill. Georgiana Fullerton—Apponyi Rudolfné, (1866) júl. 9. OSzK Kt: Fond II/461/39.

Denbigh-nek a bizottság munkáját.²⁴ A háborús hónapok poroszellenes közhangulatában, melyet a németektől való félelem is motivált, talán csak a magyarbarát kevesek nem osztoztak.²⁵

A háború iránti angliai érdeklődés — rendhagyó — mutatónak tekinthetjük azokat az írásokat is, melyeket háborodott elmék vetettek papírra és küldtek el a londoni osztrák követségre 1866 tavaszán—nyarán. Május 7-i keltezésű az a — főként a német kérdésre vonatkozó — rendezési javaslat, melyet „Ausztia Császáranak”, „A Remete” aláírással (előbb kézírással, majd nyomtatva) terjesztett elő egy ismeretlen. Ugyancsak „Ő Császári és Királyi Fenségének, Ausztia Császáranak” címezte sorait egy másik zavart elméjű levélíró, aki sürgette az uralkodót a fegyverszünet megkötésében. Egy harmadik örült („Urban, a Béke Diktátor-Hercege”) audienciát kért Apponyi gróf londoni követtől, „barátjára, III. Napóleonra” hivatkozva, és tanácsokat kínált a háború befejezésére. E patológiai dokumentumok különös módon vallanak a szigetország érdeklődéséről a közép-európai küzdelem iránt: a pszichiátria régi megfigyelése, hogy az elmebetegnek társadalmi-politikai vonatkozású téveszméi nagyon gyakran a közvéleményt aktuálisan foglalkoztató problémák körül szerveződnek. Hogy valamilyen jelentőséget Apponyi is tulajdonított ezeknek a kuriózumoknak, ezt fennmaradásuk is bizonyítja.²⁶

Hogyan foglalt állást a háború katonai és politikai kérdéseiben a brit publicisztika?

Dacey azt állítja könyvében, hogy „a szinte egyöntetű meggyőződés az volt, hogy amennyiben Franciaország nem segít, Poroszország veresége elháríthatatlan”.²⁷ 1865-ben még úgy tűnt, hogy az osztrák hadsereg egyike a világ legkiválóbb haderőinek, és csak a háború kitérése után vált világossá angol megfigyelők egy csoportja számára, hogy Ausztia veszíthet is.²⁸ Európaszerte mindenhol vétedtek Poroszország és Ausztia megítélésében: utóbbit még mindig a második kontinentális hatalomnak vélték Franciaország mögött, és nem vették észre Poroszország gyors kibontakozását. „1866—1871 változásai előtt Európa illúziók között élt”,²⁹ és úgy tűnik, hogy a brit megfigyelők is osztoztak a kontinentális hiedelmekben, pártállásra való tekintet nélkül. Különbség talán abban volt inkább, hogy a konzervatívok több bizalommal tekintettek az Osztrák Birodalom felé, ahogyan ez például az itáliai kérdésben világossá vált.³⁰ Henry Reeve az európai

²⁴ Denbigh—Apponyi Rudolf, London, 1866. júl. 17, 19, 31, ill. d. n. OSzK Kt: Fond II/461/50, 51, 65, 68. — Times, 1866. júl. 18. — Home Purves — Apponyi Rudolf, 1866. júl. 19. OSzK Kt: Fond II/461; Mrs. Florence Bastard—Apponyi Rudolf, Danby Hall, 1866. júl. 6. OSzK Kt: Fond II/461/31; Thomas Grant—Apponyi Rudolf, 1866. júl. 13. OSzK Kt: Fond II/461/45; Alice D. Fitzwilliam—Apponyi Rudolf, Milton, 1866. júl. 20.— Apponyi Rudolf — Külügyminisztérium, London, 1866. okt. 23. HHStA: Ministerium d. Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 67, Berichte, No. LVIII; ill. Denbigh—Ferenc József, 1866. nov. 17. Mellékelve: Apponyi Rudolf—Külügyminisztérium. 1866. nov. 19. HHStA: Min. d. Äussern, Polit. Archiv. VIII. England, Fasc. 68, Berichte, No. LXV A—D.

²⁵ Kate M. Lyell—Pulszky Ferenc, London, 1866. júl. 7. OSzK Kt: Fond VIII/628. A poroszellenes hangulatról: Prussian Aggression . . . 30—31, ill. Sir Robert Peel az Alsóházban, 1866. jún. 11. Hansard, Vol. 184, 144. — A poroszoktól való félelemről ír Mrs. Florence Bastard—Apponyi Rudolf, Danby Hall, 1866. júl. 6. OSzK Kt: Fond II/461/31.

²⁶ Ld. OSzK Kt: Fond II/467/32—33—34; Fond II/461/41; ill. Fond II/461/69. — A háború Németországban is vezetett elmebetegség manifesztálódásához: H. A. Adam tudósít arról, hogy egy hofstetteni paraszt a poroszoktól való félelmében megzavarodott (Über Geisteskrankheit in alter und neuer Zeit. Ein Stück Kulturgeschichte in Wort und Bild. Regensburg, Rath, 1928; 67—68).

²⁷ Edward Dacey: The Battlefield of 1866. Idézi: The Athenaeum, 1867. jan. 19. 82.

²⁸ (J. H. Tremenheere—J. B. Pentland): The Resources, Condition and Prospects of Italy (The Quarterly Review, Vol. 118, 1865 okt.) 371—403. — The Athenaeum, 1867. jan. 19. 82.

²⁹ Chester Wells Clark: Franz Joseph and Bismarck: The Diplomacy of Austria before the War of 1866 (Harvard Historical Studies, Cambridge, 1934; repr. 1968) 488—489. — A német publicisztika háború előtti belső meghasonlásáról, kettéoszlásáról ld. Heinrich Ritter von Srbik: Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz (München: Bruckmann, 1935) II., 387—388.

³⁰ Vö. Hansard's Parliamentary Debates, Vol. 184. 117—176. 1866. jún. 11.

helyzetről szólva így teszi fel a kérdést 1866 júliusában: „Vajon Németország összefüggő államtest marad-e, melynek minden tagja egyenlő, szuverén jogokkal bír, de amelyeket a nemzeti célok állandó ligába tömörítenek? S vajon Ausztria és Poroszország is tagja marad-e eme konföderációnak? Avagy Németország szövetségi rendszere felborul, az uralkodóházakat megfosztják trónjuktól és a nemzeti egység elvét úgy valósítják meg, hogy Ausztriát a szlovákok, csehek és magyarok nem-német birodalmának szerepére kárhozzatják, míg a porosz király elfoglalja Németország legmagasabb és Európa egyik legelső posztját, egész Németországot alávetve jogarának és kardjának? Ez utóbbi eset Európa történetének legnagyobb forradalmát jelentené. . .”³¹ Reeve mérlegeli a német kérdést, amit mint az egész közép-európai helyzet átrendeződését interpretál. A német és az osztrák állam harca beletartozik Közép-Európa rendezésének nagy kérdéskomplexumába — állapítja meg.³² Az Athenaeum kritikusa Grant Duff tanulmányáról szólva ugyancsak rámutat, hogy a Poroszország és Ausztria közötti viszály nem egyszerűen a két ország küzdelme egymással, hanem Észak-Németország konszolidálására tett kísérlet.³³

Figyelemreméltó, hogy az angol politikai publicisztika a háború hatására milyen rugalmasan idomult az új helyzethez: azonnal megjelenik a német egység igenlésének, sőt sürgetésének motívuma. A nagynémet egységnek is vannak ekkor még hívei,³⁴ de a megfigyelők nagyobb része Észak-Németország egysége mellett foglal állást. Az Athenaeum imént idézett cikke például több szempontból is üdvözli az egységes Észak-Németországot. Gátat lát benne az orosz befolyás ellen, és kiemeli, hogy Anglia és Észak-Németország között a hagyomány, a közös érdekek és a vallás számtalan köteleke teremt közösséget. „A német egység nem ijeszti meg Angliát; sőt, mindennek ellenére üdvözljük, amit a jövő német flottájáról mondanak. . . Az első lövések, amelyek létrehozzák Németországot, oldalára állítják egyszersmind a liberális és felvilágosult Európát.”³⁵ Ez az okfejtés fontos adalék az angol liberalizmus gondolkodásmódjának megértéséhez. Rendkívül érdekes, hogy a porosz—osztrák háború után a német egység megvalósulása immár találkozik az angol liberális politika célkitűzéseivel. Az egységes Németország természetesen nem valamiféle politikai ideál beteljesüléseként vívja ki az angol megfigyelők elismerését. Sokkal inkább hatalmi megfontolásokról, az európai egyensúly gondos mérlegeléséről van itt szó.

Egyes szerzőknél még a poroszoktól való, hagyományosnak mondható félelem is eltűnik az egységes Németország iránti lelkesedés hevében. Dicey egyenesen Európa nyereségeként köszönti a porosz Németországot, amelytől a kontinens „intellektuális erőt” remélhet, és élteti a porosz győzelmet.³⁶ Az Athenaeum-hoz hasonlóan a London Quarterly Review is az orosz ambíciók hatékony ellenszerét üdvözli — és nem franciaellenes gátat lát — az egységes Németországban, és megállapítja, hogy a német győzelemben Anglia európai érdeket, nem csupán angol érdeket lát. Cikke kortársi tanúbizonyság arra nézve, hogy milyen egyöntetű készséggel nyugodott bele egész Anglia — kormány, sajtó és nemzet — „a régi szövetséges megaláztatásába”.³⁷ Az értékelések szembesítések az világlik ki, hogy ugyanaz a „balance of power” politika, amely Ausztria egységének megőrzését tűzte ki célul, az orosz befolyás ellensúlyozására egységes Németországot is iktatott programjába. Az Athenaeum cikkírója úgy látta, hogy ha Miklós cár a legitim Ausztria pártfogója, Angliának — és Európának is — egységes, mégpedig porosz vezetés alatt egységes Németország létrejötte áll érdekében.³⁸ A porosz győzelem lankasztotta az Ausztria „használhatóságába” vetett angol hitet.

³¹ (Henry Reeve): i. m. 282.

³² Uo. 275—298.

³³ The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823.

³⁴ (C. C. Chesney): The Military Growth of Prussia, 595.

³⁵ The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823.

³⁶ William Black: The Battlefield . . . 388.

³⁷ The Present European Crisis, 158, 126.

³⁸ The Athenaeum, 1866. jún. 23. 823.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: milyen forrásokból táplálkozott vajon az angol politikai közvélemény e hirtelen támadt poroszbarátsága?

Az angol rokonszenv átcsapására, s különösen a folyóiratok, újságok hangulatváltozására a történeti irodalom már korábban felfigyelt.³⁹ H. Michael még Anglia határozottan deklarált semlegességét is Poroszország melletti állásfoglalásként értékeli, amelynek fedezékében mód nyílt a kontinentális átrendeződésre. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy kezdetben Bismarck nemigen igyekezett a számára kedvező angol álláspontot kiaknázni, és a győzelem utáni első félesztendőben nincs nyoma annak, hogy a brit rokonszenvet fokozni és az abból adódó előnyöket tudatosan kihasználni törekedett volna.⁴⁰

Úgy tűnik, hogy a Poroszország győzelme és a német egyesülés iránti brit bizalom az angol politikai vezetőréteg hatalmi számvetése, az európai erőegyensúly előfeltételeinek már korábban megkezdődő átértékelése nyomán alakult ki és erősödött meg a porosz siker hatására. Utolsó politikai leveleinek egyikeben még Palmerston fogalmazta meg azt a brit külpolitikai optatívumot, mely szerint „Németország . . . legyen erős, hogy ellenőrzése alatt tarthassa Franciaországot és Oroszországot, e két nagyratörő és agresszív hatalmat. . . Németországnak erősnek kell lennie, . . . s a német erőnek alapfeltétele egy erős Poroszország”. Ugyancsak Franciaország és Oroszország ellenes megfontolások irányították 1866 nyarának egymást váltó brit külügyminisztereit, Clarendont és Stanleyt német politikájukban.⁴¹

Úgy tudjuk, hogy Bismarcknak egy 1867 januárjából származó, Bernstorff gróf londoni porosz követhoz intézett levele az első jel arra vonatkozóan, hogy a porosz politika tudatosan maga mellé kívánta állítani a brit vezetést, méghozzá közös franciaellenes platform létrehozásának jegyében. „Azt hisszük, hogy nem csupán Anglia hagyományossá váló kontinentális elzárkózásának következményét láthatjuk abban, ahogyan Poroszország megnövekedését és németországi hatalmi térnyerését az angliai közvélemény és az angol kormány tudomásul vette, hanem ez egyszerre mind annak az egyre inkább érvényesülő meggyőződésnek is tünete, amely felismeri egy erős Poroszország s egy egységes Németország jelentőségét Anglia Franciaországgal szembeni hatalmi helyzete szempontjából. . .” A levél a londoni követen keresztül az angol kormány tudomására hozta, hogy Poroszországot Franciaország ellenes fellépésében bátorítaná, ha Anglia saját politikájának támogatójaként tekintene rá, illetve — az értelemszerűen vezetésével létrejövő egységes — Németországra.⁴² Bár a későbbiekben valószínűleg éreztette hatását e roppant finomsággal az angolok értésére adott támogatási igény, túl későn fogalmazódott meg ahhoz, hogy a már 1866 nyarán megfigyelhető rokonszenv-változások kiváltó okaként tekinthessük. Nincs nyoma ugyanakkor annak sem, hogy a Bismarck irányított porosz sajtópolitika már 1866-ban lényeges erőfeszítéseket tett volna, vagy éppen jelentős sikereket ért volna el Angliában. Bismarck visszaemlékezéseinek tanúsága szerint 1866 őszén bizvást számíthattak „plátói jóindulatra és tanulságos újságcikkekre” Angliában, ám ez az angol sajtó befolyásolhatatlanságának ismeretében aligha

³⁹ *Horst Michael*: Bismarck, England und Europa (Vorwiegend von 1866—1870) (München, Verlag der Münchner Drucke, 1930) 31; *Eberhard Naujoks*: Bismarcks auswärtige Pressepolitik und die Reichsgründung (1865—1871), (Wiesbaden, Steiner, 1968) 321; *Barbara Krebs*: Die westeuropäische Pressepolitik der Ära Beust (1865—1871), (Göppingen, Kümmerle, 1970) 102—103, 109.

⁴⁰ Anglia semlegességéről *Kenneth Bourne*: The Foreign Policy of Victorian England 1830—1902 (Oxford, Clarendon, 1970) 110—113, 381—390. — Ennek Bismarck szemszögéből történő értékeléséhez: *Horst Michael*: i. m. 14—15, 30—31, 37. l.; továbbá *Hans Rothfels*: Bismarcks englische Bündnispolitik (Berlin und Leipzig, 1924) 9. és kk., ill. *Gerhard Ritter*: Bismarcks Verhältnis zu England und die Politik des neuen Kurses (Berlin, 1924) 15.

⁴¹ Palmerston Russellhez, 1865. szept. 13. Közli: *Kenneth Bourne*: i. m. 381—382, ld. még uo. 111—112, továbbá *Horst Michael*: i. m. 24—27, 31.

⁴² Bismarck Bernstorffhoz, 1867. jan. 14. Közli: *Hermann Oncken*: Die Rheinpolitik Kaiser Napoleon III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71 (Stuttgart—Berlin—Leipzig, Deutsche Verlags-Anstalt, 1926) II. 185—186. Ehhez ld. még *Otto Fürst von Bismarck*: Gedanken und Erinnerungen (Stuttgart, Cotta, 1898) II. 54.

lehetett tudatos előkészítés eredménye.⁴³ Hamisnak bizonyultak azok a híresztelések is, amelyek osztrák diplomáciai körökben terjedtek el Berlin angliai sajtóbefolyásolási törekvéseiről. Csak 1869-ből van mértékadó forrásból származó adatunk arra nézve, hogy Poroszország fokozta tevékenységét az angol sajtó körül.⁴⁴ Úgy tűnik, hogy Anglia vonatkozásában bevált Bismarck — kissé cinikus — prófeciája, amelyről az amerikai követ tudósította Washington, 1866 júniusában: „Az események megváltoztatják a közvéleményt és egy nyertes csata, vagy éppen egy vesztes csata, furcsán átalakítja az emberek gondolkodását.”⁴⁵

Talán nem tévedünk, ha a közvélemény átalakulásának hátteréről szólva a brit vezetőréteg politikai megfontolásai mellett gazdasági szempontokra is felhívjuk itt a figyelmet. Korabeli statisztikai adatok szerint Németország 1868-ban már Anglia legfontosabb kereskedelmi partnerei közé számított, így a brit publicisztika öröme a porosz győzelem felett feltehetően az angol kereskedőpolgárság józan számvetéseinek is kifejezése volt.⁴⁶

Amilyen túlzott várakozással néztek a háború elé Ausztria erejének megítélése tekintetében egyes megfigyelők, annyira végtelenen rossznak látták Ausztria belső helyzetét, katonai lehetőségeit a háború után. A katasztrofális vereség egy csapásra lerombolta Ausztria sokáig őrzött tekintélyét, és hirtelen felfedte mindazokat a problémákat, melyek a birodalom jövőjét fenyegették. A Spectator — egyelőre csupán latolgatva egy osztrák vereség eshetőségét — már 1866 júliusában így írt: „Egy Bécs előtti pusztító vereség egy pillanat alatt elszabadíthatja azokat az elégedetlenségeket, melyeket ez ideig csak katonai erővel lehetett féken tartani, és Csehország és Magyarország, Erdély és Horvátország, Dalmácia és Galícia, meg az európai Törökország népei mind egyszerre kavarodhatnak fel.”⁴⁷ A tényleges vereségről szólva Malet megjegyzi: „A birodalom különféle tartományai, melyeket rosszul tartottak össze, egyre inkább a szétválás irányában tevékenykedtek.” „Még a papíron oly nagylétszámú hadsereg sem volt — se nagyságát, se szellemét tekintve — abban a hatékony állapotban, amit a külső látszat mutatott.”⁴⁸ Hogy a vereség döntő jelentőségű volt, afelől nem maradt kétség. Az Edinburgh Review egyenesen Austerlitzhez és Wagramhoz méri a Sadowa melletti csata fontosságát.⁴⁹ Azt azonban már nem volt olyan egyszerű megállapítani Angliában, hogy a váratlan, pusztító arányú vereség minek volt köszönhető. Az általános vélemény az volt, hogy a porosz győzelem elsősorban a gyújtótűs puská tömegméretű használatának lett a következménye. A Fortnightly Review Dicey könyvét ismertette azonban azt is hozzáteszi ehhez, hogy a széleskörűen elterjedt magyarázat azért született, mert az angolok előre elhatározták, hogy az osztrákok győzni fognak, és csalódásukat így leplezték.⁵⁰ E csalódásról emlékezik meg könyvében Miss Eden is.⁵¹ A gondosabb megfigyelők azonban nem elégedtek meg ezzel a válasszal. Az Athenaeum Grant Duff könyvét elemezve kimutatja a Poroszország és Ausztria közötti különbségeket, ezekben gyanítva a küzdelem kimenetelének valódi okait.⁵² Poroszország természetes, Ausztria pedig mesterséges államtest — állapítja meg a cikkíró. Poroszországhoz sok szállal kötődnek szövetségesei, míg Ausztria esetében éppen nem ez a helyzet. Poroszország tartományai az ország erősségét jelentik, míg az osztrák provinciák Ausztria gyengéi. Ausztriának emellett mindig választania kellett nyugati és keleti tartományai között, míg Poroszországot nem bontotta meg ilyen jellegű kételkedés.

⁴³ Eberhard Naujoks: i. m. 320—325; Barbara Krebs: i. m. 161; Otto Fürst von Bismarck: i. m. II., 55; Horst Michael: i. m. 31—32.

⁴⁴ Barbara Krebs: i. m. 109—110, 125, 155—156.

⁴⁵ Wright Sewardhoz, Berlin, 1866. jún. 17. Idézi: Chester Wells Clark: i. m. 471.

⁴⁶ Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények, VI. kötet (Pest, 1869) 153—154. — Vö. Frank Tibor: A magyar agrárlexport kérdése az 1860-as évek angol—osztrák kereskedelmi tárgyalásain (Agrártörténeti Szemle, 1973/3—4) 477—486.

⁴⁷ The Evil Results . . . 796.

⁴⁸ Sir Alexander Malet: i. m. 200.

⁴⁹ (Henry Reeve): i. m. 293.

⁵⁰ William Black: i. m. 387.

⁵¹ Lizzie Selina Eden: i. m. 299—301.

⁵² The Athenaeum. 1866. jún. 23. 824.

Dacey könyve kapcsán az Athenaeum újra talált alkalmat arra, hogy a porosz győzelem okaival foglalkozzék. Dacey-t idézve megállapítja, hogy a porosz katonák jobbak, bátrabbak és erősebbek voltak. Emellett rámutat, hogy a győzelemben feltétlenül szerepet játszott az is, hogy a német katonák szelleme hasonlíthatatlanul magasabbrendű volt, mint a „horvátok, csehek és magyarok vegyes hordáinak” tudatvilága. Felhívja a figyelmet a porosz katonák között még mindig élő puritán gondolat fontosságára, s a saját ügyükben bízó porosz csapatokat szembeállítja a közös hit minden formáját nélkülöző osztrákokkal.⁵³ A soknemzetiségű osztrák hadsereg „hazátlanságának” tulajdonítja a vereséget a Times is.⁵⁴ A küzdelemre nagy figyelemmel tekintő F. W. Newman, a nagy teológus testvére is a csapatok lojalitásának hiányával magyarázza a vereséget, magáévá téve a Saturday Review és a Times vélekedését.⁵⁵ Szavai fokozottan felhívják figyelmünket a korabeli publicisztika véleményalakító szerepének jelentőségére.

Az Athenaeum nem sokkal utóbb Hozier nagy munkáját ismertetve tér vissza a porosz—osztrák küzdelem kimenetelének vizsgálatára.⁵⁶ Az elsősorban hadtudományi szempontból értékelő Hozier a porosz sikerek fő okaként az újfajta puskát említi, de emellett nagy jelentőséget tulajdonít a porosz parancsnokok stratégiai és taktikai ügyességének, a hadsereg mintaszerű adminisztratív rendszerének és a hadtestek gyors mozgatásának is. Jelentős szerepe volt Hozier szerint annak is, hogy nagy háborúban most első ízben próbálták ki a vasutat.

A háborús publicisztika arra is rámutat, hogy a vereség elkerülhető lett volna akkor, ha a dinasztia számíthatott volna a magyarok és más népeinek segítségére. Hamley cikkéből kitűnik, hogy katonai szempontból Magyarországot tekintették Ausztria „utolsó menedékének”, amelyen ereje főképpen nyugodott.⁵⁷ A Spectator megjegyzi, hogy „ha Ausztria egy állam lett volna, nem omlott volna össze. Ha népei akarták volna, ha magyarok, németek, lengyelek és szlávok siettek volna életben tartani, még most sem engedett volna . . .”⁵⁸ E véleményt csaknem szó szerint osztja a Times is,⁵⁹ Leslie Stephen pedig — a Cornhill Magazine hasábjain — hasonlóképpen értékeli a birodalom népeinek szerepét a vereségben. „ . . . Ha az alattvalói közötti intenzív ellenségesség nem is vezetett közvetlenül a vereséghez, mindenesetre hozzájárult ahhoz, hogy a vereséget végzetessé tegye. A csapás nem váltott ki erőteljes ellenhatást, ami bekövetkezett volna, ha az államtest egészségesebb: a nemzeti büszkeség nem szegült szembe kétségbeesetten, ahogyan olyan egységes nemzetenél, mint Franciaország vagy Anglia, ez bekövetkezett volna. A császár magyar alattvalói komor elégtétellel néztek a világba, és azt találgatták, hogy szenvedései mennyire gyengítik majd karmainak szorítását. Alig lehet felmérni, hogy ez az érzés mennyire intenzív és általános . . .”⁶⁰ A vereség okaival kapcsolatos véleményét Leslie Stephen a legélesebben erdélyi útja után frott leveleinek egyikében fogalmazta meg. E néhány mondat jól kiegészíti a Cornhill Magazine-ből idézett sorokat. „ . . . Ha van isten földjén rothadt, ormótlan, roskatag s teljesen haszontalan és zsarnoki intézmény, akkor ez az Osztrák Birodalom. . . . Azt hiszem, hogy a gyújtótűs puskában látni az osztrák vereség okát olyasmí, mintha azt mondanánk, hogy az amerikai azért romlott faj, mert mindenki bagózik, azaz csupán az egyik okot említenénk a számlálhatatlanul sok közül. Rothadt volt az adminisztráció, rosszak a tábornokok, rosszak a tisztek és rosszak a csapatok is, és az egész nép elégedetlen. Ha a háború egy hónappal tovább tartott volna, az egész birodalom összeomlik, akár egy kipukkadt léggömb, ahogyan a költő mondja . . .”⁶¹ A Fraser's

⁵³ The Athenaeum, 1867. jan. 19. 83.

⁵⁴ The Times, 1866. szept. 5.

⁵⁵ F. W. Newman—Pulszky Ferenc, Bristol, 1866. aug. 13. OSzK Kt: Fond VIII/745/82.

⁵⁶ The Athenaeum, 1867. júl. 6. 9.

⁵⁷ E. B. Hamley: i. m. 260.

⁵⁸ Austria and England, 823.

⁵⁹ The Times, 1866. okt. 4.

⁶⁰ (Leslie Stephen): Transylvania (The Cornhill Magazine, 1866 nov. Vol. 14) 581.

⁶¹ F. W. Maitland: The Life and Letters of Leslie Stephen (London, 1906) 182. — Stephen erdélyi útjáról bővebben: Tibor Frank: A Leap Backwards: Leslie Stephen in Transylvania

Magazine július közepén írott cikkében más formában ragadja meg a magyar—osztrák viszony és a porosz—osztrák háború közötti összefüggéseket. Konkrétan szól a megkezdett kiegyezési tárgyalások szerepéről a háború szempontjából, és megállapítja, hogy bár a kormány jól tudja, hogy az „alkotmányos” párt részéről nem számíthat engedményekre Magyarországon, hasonló elhatározásokkal megbeszéléseket kezdeményezett. A lap következtetése szerint „ez pusztán politikai manőver volt, hogy a háború alatt megszabaduljanak a magyar problémától . . . , de ez olyannyira átlátszó volt, hogy valószínűleg senkit sem befolyásolt. Ha Ausztria győztesen kerül ki a háborúból, a magyar országgyűlés soha nem ül össze ismét; ha veszít, nem marad más, mint nagy engedményeket tenni — ha még nem lesz késő.”⁶² Ez a cikk tehát egyenesen Ausztriára hárítja a felelősséget a bizonytalan belső állapotokért is, és figyelmeztet arra, hogy vereség esetén a birodalmat csak nagy nehézségek árán menthetik meg.

Ausztria jövőjét illetően a nagy vereség utáni időszakban a sajtó változatos formában, de lényegileg azonos tartalommal foglalt állást. A *Spectator* „Ausztria jövője” című cikke mutatós hasonlattal világítja meg Ausztria helyzetét a háború után: „Léket kapott hajó, mely egy hatalmas tenger hullámain ring, a kormánykerék sehol, az árbócok felborultak és tűz van a hajófenéken, a kapitány alélt és szőlásra képtelen a katasztrófától, a tiszték üresen bámulnak maguk elé vagy idegesen szaladgálnak, legénysége és utasai disszonáns kiáltásokkal verik fel a csendet . . .”⁶³ Ebben a helyzetben nincs más megoldás, mint a kilépés a Német Szövetségből — állapítja meg a *Fraser's Magazine*. A döntő kérdés éppen ez a háború után: vajon kilép-e Ausztria a Bundból? Ausztria fennmaradása európai érdek, s ezért a helyzetet békés eszközökkel kell rendezni. „. . . Ausztria folyamatos léte nagyon fontos Európa számára. Úgy hisszük, hogy a Duna és mellékfolyóinak nagy középső medencéje elegendő kereskedelmi és más jellegű érdekközösséget jelent ahhoz, hogy idővel gyengítse és végül kioltsa a nemzeti villongásokat; s végül túl jól tudjuk, hogy ha a dinasztia szétesik, Ausztria darabokra hull . . . Az osztrák császár címe és pozíciója nagy fontossággal bír a jelenben és elképzelhetetlenül nagyval a jövőben: Poroszországgal és Itáliával szövetségbe legyőzhetetlenné válik, s ez nem álom, hanem könnyen elérhető valóság.”⁶⁴ Ez a gondolatvilágosan mutatja, hogy a birodalmat összetartó erők tekintetében nem éltek illúziók Angliában: azt tartották, hogy Ausztriát — legalábbis formailag — a dinasztia tartja együtt.⁶⁵ Ez a gondolat egyidejűleg egy sor más szerzőnél és különféle összefüggésekben is megjelenik. A *Spectator* szerint a kelet-európai konszolidáció a Habsburgok nélkül emberi erőt meghaladó feladat, és még a dinasztia segítségével is rendkívüli nehézségekbe fog ütközni.⁶⁶ A *London Quarterly Review* egészen konkrétan megfogalmazza a veszélyt. „. . . A birodalmat alkotó öt népcsoport közül (németek, csehek, galíciaiak, magyarok, délszlávok — alig érdemes az erdélyi románokkal számolni [!]) egyik sem kötődik nagyon . . . szorosan a dinasztiahoz; Ausztria neve egy udvart, nem pedig egy népet jelent, s így egyetlen nemzetiség feláldozása nélkül eltüntethető a térképéről . . .” A cikk a továbbiakban idézi Metternich szellemes mondását, amely szerint Itália nem több, mint pusztá földrajzi elnevezés. A cikkíró, vitába szállva a kijelentéssel megjegyzi, hogy „egy minden politikai státusz nélkül élő nemzet — pusztá létezése folytán — biztosabb garancia a jövő-

(The New Hungarian Quarterly, 1973. Vol. XIV, No. 52) 160—164, ill. *uő*: A régi Erdély — brit szemmel (Tiszatáj, 1974 jún.) 77—79.

⁶² The War in its Political and Military Bearings, 261.

⁶³ The Future of Austria, 989.

⁶⁴ The War in its Political and Military Bearings, 275—276.

⁶⁵ A modern történelmi szakirodalom ettől eltérő koncepciót alakított ki e kérdésben: az amerikai Robert A. Kann szerint például a birodalmat a „nemzetekfeletti szövetség eszméje” tartotta fenn. Ld. ehhez: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848—1918* (New York, Columbia University Press, 1950) II. 293—298. *Vö. István Diószegi: Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in der internationalen Politik im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts. Études Historiques, 1970* (Budapest, Akadémiai Kiadó) 363—366.

⁶⁶ The Evil Results . . . 797.

re nézve, mint egy konvencionális politikai elnevezés, amellyel egyetlen nemzet sem azonosul elválaszthatatlanul”.⁶⁷ Feltűnő, hogy a Habsburg-birodalom struktúrájának életképtelenségéről hangoztatott angol nézetek egybecsengenek Kossuth 1858—59. évi angliai előadásainak egyik gondolatával.⁶⁸

Ebben az összefüggésben válik rendkívül érdekessé a Spectator egy megjegyzése, mely az angol liberális gondolkodásról árul el újabb, figyelemre méltó sajátosságokat. Az imént láttuk, hogy a porosz vezetés alatt egységesülő Németországot az Athenaeum „a liberális és felvilágosodott Európa” nevében köszöntötte. Ugyanez a liberális Európa — legalábbis a Spectator szerint — Ausztria tekintetében már nem ilyen egységes. „Ha bizalmatlanok is a nagy osztrák ház iránt, nehéz dolog az angol liberálisok számára riadalom nélkül tekinteni a közelgő dunai csatára. A kontinens liberálisai hozzászoktatták magukat, hogy aggodalom nélkül szemléljék az Osztrák Birodalom felbomlását, de az angolok egyaránt néznek Kelet és Nyugat felé, s Keleten a régi monarchia elpusztítása nem csak jót jelent.”⁶⁹ Ez az állásfoglalás pontosan egybeesik a Spectator egy korábbi véleményével: a magyar függetlenségi törekvéseket, a birodalom egységének veszélyeztetését a lap „Európa liberális véleménye” nevében ítélte el, s a kiegyezést mintegy az angol liberális érdekek teljesüléseként interpretálta.⁷⁰ Ha e három véleményt egymással összevetjük, sajátos „liberális” koncepció körvonalai rajzolódnak ki: porosz vezetés alatt nemzeti Németország, osztrák — sőt: Habsburg — jogar alatt dunai Ausztria, kiegyezéssel a birodalomba tagozódó, nem független Magyarország. Itt egy számító, a hatalmi politika gyakorlatában kipróbált, messzemenően az angol imperializmus érdekeihez idomított, magát liberálisnak nevező felfogásról van szó. Politikai elmélet és politikai gyakorlat a korai liberalizmusban megfogalmazott viszonya a század folyamán változásokon ment keresztül. Az új korszak politikai gondolkodói az elméletet már nagyhatalmi érdekek és lehetőségek merevebb korlátai között formálják.

E koncepción belül természetesen jól megfér egymás mellett a konzervatív London Quarterly Review Habsburg-ellenes és a liberális Spectator lényegében Habsburg-barát álláspontja, melyek között voltaképpen csak formai különbségek vannak. Mindkettő jólesően nyugtázza végül is az osztrák vereséget, de csak amíg ez nem érinti a birodalom egységét. Az előbbi józan számvetést is készít. „Ausztriával való múltbéli szövetségünket mindkét részről a célszerűség elve diktálta. Közös érdekünk volt, hogy gátként szolgáljon Franciaország és Oroszország törekvései ellenében és hallgatolagos kötelezettséget vállalt ebben az értelemben velünk és egész Közép-Európával szemben. Ami Oroszországot illeti, hűtlennek bizonyult a megállapodáshoz; minden más vonatkozásban túlfizették szolgálatait, s hatalmát és lehetőségeit olyan módon használta fel, amellyel a szabadság és a protestantizmus egyetlen barátja sem rokonszenvezne.”⁷¹ Mégis, a gondolatsor nem vezet el annak kimondásáig, hogy a birodalom — és vele a Habsburgok — létjogosultsága megszűnt. A „birodalmi” gondolkodás nem jut el odáig, csak éppen a realitásokra figyelmezteti a dinasztíát, és dunai orientációra, illetve keleti terjeszkedésre biztatja. „(A császár) házának befolyása Itáliában mindkét fél szerencsétlensége és veszte volt. Befolyása Németországban a német haladás nagy akadálya volt. De ha most magyarrá válnék a szívében? Ha valóban civilizáló jogart nyújtana a még most is hatalma alatt álló széles és gazdag térségek felé? Ha ahelyett, hogy sok fajhoz és nyelvhez tartozó embereket arra használna, hogy egymást elnyomják, a közvetítő, a tolmács, az összekötő kapocs lenne közöttük, kiaknázná a föld rejtett tartalékait, és előhívná egy hamis kultúra által még meg nem rontott és el nem züllesztett fajta kipróbálatlan képességeit?

⁶⁷ The Present European Crisis . . . 145. Hasonló gondolat jelenik meg John Bowring egyik Petőfiről írott cikkében: „Petőfi”, Once a Week, Vol. 16, 1867. márc. 23. 346.

⁶⁸ Vö. György Szabad: Kossuth and the British „Balance of Power” Policy (1859—1861) (Studia Historica, 34, Bp. Akadémiai Kiadó. 1960) 5—6.

⁶⁹ The Evil Results . . . 796.

⁷⁰ The Prospects of Austria and Hungary (Spectator, 1865. dec. 23.) 1430.

⁷¹ The Present European Crisis, 126.

Ha ezt tenné, Közép- és Nyugat-Európa közös hangon köszöntené benne . . . a jövőd Dunai Konföderáció fejét.”⁷²

Ez több mint ötlet, ez világos politikai program. Még akkor is az, ha a szerző a végén szkeptikusan megjegyzi, hogy túl nagy dolog elvárni egy Habsburgtól, hogy elfelejtse Házának tradícióit és jezsuita nevelőjének tanításait. És az angol politikai gondolkodás kétarcúságához tartozik az is, hogy e programhoz hozzáfűzi a balkáni terjeszkedés lehetőségét is, de csak a fenti feltételek teljesítése mellett.⁷³ A török birodalom európai örökösének szerepkörét tartja a Habsburgokhoz illőnek és méltónak a *Spectator* is. Keleti terjeszkedés — német telepésekkel, kiknek civilizáló hatása növelné a tartományokat összefogó kohéziós erőket.⁷⁴ A Török Birodalom elszakadó területei már csak Velence elvesztése miatt is megilletik Ausztriát — egészíti ki az érvelést Wyatt.⁷⁵ (A területcsere programja korábbi gondolat, ötlete többek között a párizsi békekonferencián is felmerült).⁷⁶

A háború az előző korszakhoz képest valamelyest módosította az angol publicisztika korábbi állásfoglalását Ausztria és Magyarország jövőjét, e két állam kapcsolatát illetően is. 1866 tapasztalatai egyértelművé tették azt, hogy a Habsburg-dinasztia csak akkor őrizheti meg birodalmát, ha kilép a Német Szövetségből, és a Monarchiát dunai birodalommá szervezi át. Bár Magyarország önálló nemzeti léte még a háború tanulságainak alapján sem látszott elképzelhetőnek, és jövőbeli helyét egyöntetűen a Monarchia keretei között állapították meg az angol megfigyelők, azok a kétértelműségek, melyek a kiegyezés létrehozatala körül a korábbi periódusban felmerültek, most — a háború sodrában — jórészt eltűntek. Világossá vált, hogy kizárólag a magyarokkal való megegyezés, mégpedig a dualista szerkezet formájában történő megegyezés őrizheti meg Ausztria számára az — Anglia és Nyugat-Európa szemében olyannyira kívánatos — egységet.

A porosz—osztrák háború kitörésekor Anglia osztrák győzelemre számított. A nagyarányú porosz siker láttán azonban az angolok örömmel építették be a porosz vezetésű egységes Németországot is európai politikai koncepciójukba.⁷⁷ Anglia elégedetten vette tudomásul, hogy az osztrák birodalom mellett immár Németországra is számíthat az orosz és a francia politikával szemben kiépülő közép-európai védelmi rendszerben. Evvel szoros összefüggésben ugyanakkor egyre inkább erősödött egy dunai birodalom szükségének gondolata, amely a Német Szövetségből kiszoruló Ausztria számára új európai küldetést jelenthetett. Angliának gazdasági és politikai érdekei fűződtek a közép-európai stabilitáshoz, s így a térség helyzetének megszilárdítását minden eszközzel támogatta. Az új hatalmi szerkezetet az angol közgondolkodás elsődlegesen orosz-ellenes megfontolások jegyében mérlegelte.

⁷² Uo. 144—145.

⁷³ Uo. 145.

⁷⁴ *The Evil Results . . .*, 797.

⁷⁵ *W. J. Wyatt*: i. m. 2. kiad. 354.

⁷⁶ Vö. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választóján (1860—61) (Bp. Akadémiai Kiadó. 1967), 117—118, ill. uő.: Kossuth and the . . . 28—29.

⁷⁷ Apponyi Rudolf—Mensdorff. 1866. júl. 24. HHStA: Min. d. Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 67, Berichte, No. 51 A—C, B.